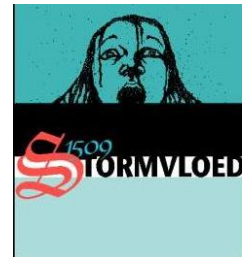

”Stormvloed 1509”

Geschiedenis van de Dollard

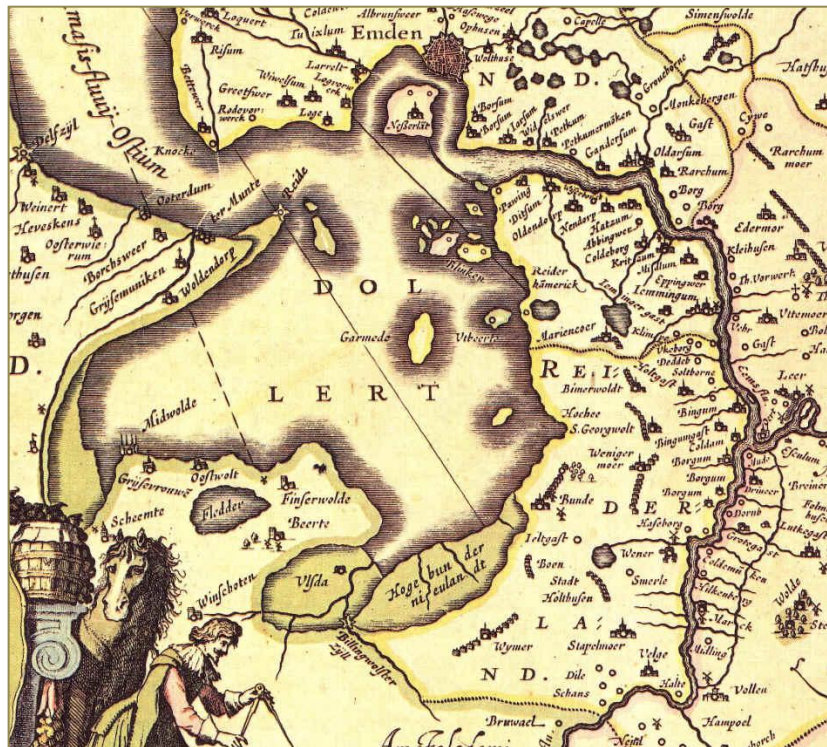
Op 19 september 2009 organiseerde de Stichting Verdronken Geschiedenis in de aula van het Ubbo Emmius Gymnasium te Leer (Ostfriesland) een symposium over de geschiedenis van de Dollard.

De aanleiding tot het organiseren van dit symposium was het feit dat 500 jaar eerder de Cosmas en Damianus stormvloed van 26 september 1509 de dijken van de rivier de Eems deed doorbreken, waardoor meer dan dertig dorpen en woonsteden ten onder gingen en de Dollard zijn grootste omvang ooit kreeg.

Artikel:

Dollardgeschiedenis(sen) – Mythe en realiteit

Auteur: Drs. Otto S. Knottnerus

Dollardgeschiedenis(sen) – Mythe en realiteit¹

Otto S. Knottnerus

De geschiedenis is niet altijd wat hij lijkt. Het beeld van de voorbije werkelijkheid die we proberen te achterhalen en de feitelijke verhalen die we elkaar vertellen, staan dikwijls met elkaar op gespannen voet en beïnvloeden elkaar voortdurend. De bijeengeschraapte wetenswaardigheden en gereconstrueerde verbanden zijn doorgaans heel wat minder inspirerend dan de verhalen die we graag zouden willen geloven. Zo gaat het nu, zo ging het ook vroeger. De geschiedenis verandert voortdurend, omdat iedere generatie hem vanuit de wisselende doelstellingen die men voor ogen heeft en de bronnen die toevallig beschikbaar zijn, opnieuw vertelt. In die zin is er niets nieuws onder de zon. Heel anders is het echter gesteld met ons morele ontwikkelingsniveau. We zijn in toenemende mate in staat onze eigen positie en die van onze toehoorders reflexief te begrijpen, alsof we ons zelf bij wijze van spreken in de spiegel hebben leren zien.

In de tijd van de Renaissance, toen de Dollard zijn grootste omvang kreeg, was de hierboven geschetste ontwikkeling nog maar net begonnen: de geschiedenis leek een eenduidig verhaal dat in de eerste plaats overtuigend verteld moest worden om de toeschouwers van de diepere boodschap te overtuigen. Vijf eeuwen later staan we, dankzij globalisering, toepassing van nieuwe kennistechnologieën en de wereldwijde klimaatveranderingen, aan de vooravond van een volgende ontwikkelingsfase, die onze blik op het verleden opnieuw diepgaand zal beïnvloeden. Dit artikel gaat over geschiedenissen van de Dollard: wat behoort tot mythe, wat is realiteit?

Natuurrampen

Wanneer gesproken wordt over dreigende natuurrampen lijkt dit samen te hangen met de menselijke aandrang om de natuur te beheersen, een aandrang die begon in de Renaissance en die sinds de industriële revolutie langzamerhand de overhand lijkt te hebben gekregen. Waar de mensen alle hen ter beschikking staande mogelijkheden hebben benut en de natuur desondanks genadeloos terugslaat, spreken we over een natuurramp. Zo heeft ook de beroemde socioloog Max Weber het ontstaan van de Dollard beschreven als een ‘zinledige gebeurtenis’ die sociologen en historici niet van binnenuit (als een sociaal proces) kunnen begrijpen. ‘De inbraak van de Dollard aan het einde van de 13^e eeuw heeft (misschien!) een “historische” betekenis, omdat hij heeft geleid tot aan-

toonbare migratieprocessen van een aanmerkelijke historische reikwijdte. (...) Maar uiteindelijk is de situatie hier vergelijkbaar met andere onbegrijpelijke gebeurtenissen: de *verstehende* benadering dient ze net zoals de praktisch handelende mens als “feiten” te aanvaarden.’²

Datgene wat we nu als onze werkelijkheid ervaren is niet zo eenduidig als de aanhangers van rampenscenario’s ons willen doen geloven. Mensen en natuur vormen een wisselwerking; ze zijn al duizenden jaren van elkaar afhankelijk. Natuurrampen heten alleen zo omdat de mensen er die naam aan geven. De toenemende beheersing van de natuurkrachten stuit op grenzen die doorgaans maatschappelijk zijn bepaald, en die we vanwege hun negatieve effecten op de maatschappelijke systemen ‘rampzalig’

noemen. Iedere natuurramp is uiteindelijk een menselijk drama (Afb. 1), of het nu gaat om de effecten van de middeleeuwse veenontginningen en de daardoor veroorzaakte bodemdaling en overstromingen, of om de huidige veranderingen van het wereldklimaat.

Afb. 1 - Weergave van een overstroming door een middeleeuwse stormvloed.

Stormvloedmythes en catastrofetheorieën – ze behoren allemaal tot de menselijke pogingen om de werkelijkheid ‘te duiden’ en in de door ons gewenste richting te leiden. Of het nu gaat om het vluchten voor de straf van God of om het ontkomen aan de wraak van Moeder Natuur, telkens betreft het hier lessen die men uit het verleden wil trekken om nieuwe dreigende rampen te voorkomen.

De mythische vloed van 1277

Voor de laatmiddeleeuwse kustbewoners waren stormvloeden een teken van goddelijke voorzienigheid. Bijna dwangmatig probeerden ze het natuurgeweld vanuit hun eigen leefwereld te begrijpen en hun eigen lot te zien in het licht van Gods plan met de schepping. Dat leidde tot een sjabloon van zonde en bestraffing, waarbij stormvloeden werden ervaren als het gevolg van individueel en/of collectief falen. In de 16^e eeuw wist men zich nog te herinneren dat de Dollard was ontstaan tijdens een langdurige vete, waarbij nam een der strijdende partijen de uitwate-

ringssluzen had vernield. De ramp was bespoedigd door het immorele gedrag van een rijke edelman, de hoofdeling Tidde Winnenga, een van de politieke leiders van het toenmalige Reiderland. Toen deze hoofdeling na een stormvloed de aanzegging kreeg de dijken te herstellen, weigerde hij. Pas wanneer het water een lans hoog over zijn landerijen zou stromen, wenste hij zijn handen uit de mouwen steken. De straf van God was onherroepelijk. Hij trof niet alleen de intens verdeelde gemeenschap, maar ook de individuele ruziemakers. Winnenga raakte aan lager wal en moest aankloppen bij het premonstratenzerklooster Palmar, waar hij als kostganger de oude dag doorbracht. Zijn nakomelingen – de *Tiddinge* – verloren hun vroegere machtspositie; ze moesten verhuizen naar het Oldambt en gingen op in de boerenstand. De stad Groningen nam de macht in het gebied over.³

De geschiedenis van de Dollard had daarnaast een morele achtergrond, die aansloot bij de diepere angsten en verwachtingen van de gewone man. Geregeld werd verteld hoe hele streken waren verdronken vanwege het immorele leven van de inwoners die liever feest vierden dan zich om de sluizen en dijken te bekommeren. De mensen hadden hun priesters vermoord, de hosties ontwijfd en alle waarschuwingen in de wind geslagen. ‘Brodren veranderden in steen, levende vissen keken vanuit de braadpan geschokt naar de omstanders’, vertelt Ubbo Emmius over het dorp Westeel bij Norden, dat in 1374 was verdronken.⁴ Uit het Dollardgebied zijn weliswaar geen vergelijkbare sagen overgeleverd, maar we mogen aannemen dat ze wel degelijk bestaan hebben. Latere generaties wisten in elk geval het nodige te berichten over het welvarende land, de talrijke steenhuizen en de met goud behangen inwoners, die

door nalatigheid en partijzucht een catastrofe hadden veroorzaakt. 'Buren maakten ruzie, de ene edelman benijdde de andere, boeren waren op elkaar jaloers, de ambtsdragers kwamen door de haat van hun opvolgers in de problemen, allen bekommerden zich meer om privé kwesties dan om de publieke zaak; het respect voor de wetten was verdwenen', aldus Emmius.⁵ Een uittreksel uit een dorpskroniek vatte de misstanden treffend samen: de buurtgenoten die vlakbij de dijk woonden en verantwoordelijk waren voor het onderhoud, waren niet in staat de schade te herstellen; de mensen die op afstand woonden, wilden geen hand uitsteken om de anderen te helpen.

De profetie van Jarfke

Bovenstaande korte geschiedenisles diende de autoriteiten als rechtvaardiging om de verantwoordelijkheid voor het herstel van de dijken in eigen hand te nemen en het zelfbestuur van de plattelandsbewoners in te perken. Het was welhaast een schoolvoorbeeld van de teloorgang van collectieve voorzieningen ten gevolge van het allesverwoestende natuurgeweld. In de *Prophecye van Jarfke* – een anoniem pamflet uit 1597 – wordt geschetst hoe een van de leiders van het Oldambt, een zekere Esyka uit Termunten, gewaarschuwd werd dat het land zou veranderen in een watervlakte. De dijken zouden vernield worden en de mensen aan de bedelstaf geraken. Esyka hechtte geen geloof aan de voorspelling en meende dat zijn gesprekspartner teveel gedronken had, maar zijn kinderen wisten later te bevestigen dat alles wat de profeet had gezegd, was uitgekomen (Afb. 2). Het verhaal met de hoofdfiguur Jarfke werd in een onbestemde voortijd geprojecteerd. Uit de details blijkt echter dat het in werkelijkheid om de oorlogsjaren 1580–1594 ging, toen de

hele streek opnieuw onder water kwam te staan. Met Esyka – kleine Aysse – werd kennelijk de Spaansgezinde ambtman en dijkrechter Aysso Phebens bedoeld. Diens vader en zijn vrienden hadden al een kwart eeuw eerder de naam dat zij liever speelden, dobbelden en dronken werden dan zich om de dijken te bekommeren.⁶

Het verhaal komt uit een misboek dat zich in 1565 in Termunten bevond, maar

Afb. 2 - Jarfke op zijn sterfbed met twee witte duiven ten bewijze dat zijn voorspellingen zouden uitkomen.

oorspronkelijk uit de verdronken centrumplaats Oosterreide zou stammen. De profeet Jarfke (elders heet hij Jarcke van der Muyden of Aepko ter Munten) zou het misboek persoonlijk in veiligheid hebben gebracht en een tijdlang hebben bewaard in zijn woning Catharijnen- of Capellenhuys. Dit huis zou later in de Dollard zijn verdronken. Een zekere Rogel zou vervolgens in augustus 1544 te Pogum een afschrift hebben gemaakt. Zo staat dat laatste tenmiste als toelichting in de *Prophecye* van 1597. Vermoedelijk deden de auteurs op een verdwenen kapel te Dallingeweer, waarvan de plek nog bekend stond als Capellenheem.⁷

Het misboek

Volgens de oorspronkelijke tekst uit het

misboek was de Dollard ontstaan in het jaar 1277, toen Tatus en Mumbodus pastoors te Reiderwolde waren.⁸ Ten gevolge van twee stormvloedën op 13 januari (Pontiaansavond) en maandag 25 december (Stefansavond) zouden 33 met name genoemde dorpen en twee kloosters zijn verdronken. De dijk was doorgebroken bij het *Jansumer gatt*, vanouds een dijk, maar volgens tijdgenoten inmiddels een diepe geul in volle zee, niet ver van het verraderlijke *Jannens sant*. De tekst, die zeker niet veel ouder is dan het midden van de 16^e eeuw, lijkt op bestelling te zijn gemaakt. Het is een gewiekste optelsom van bestaande elementen, die door zijn vermeende geloofwaardigheid ook zijn eigen makers moet hebben overtuigd. De basiselementen vinden we al in de *Annales* van het dominicanenklooster te Norden, omstreeks 1530 samengesteld door een monnik die zich broeder Gerrit van Norden noemde.⁹ Vermoedelijk ging deze daarbij te rade bij een recente Vlaamse kroniek, die (ten onrechte) over een soortgelijke stormvloed op 12 november 1377 (de dag na Sint Maarten) sprak. Bij die gelegenheid zou 't gat van *Biervliet* (Zeeuws-Vlaanderen) zijn ontstaan, waardoor 17 dorpen en één klooster verdronken. Deze laatste stormvloed vond in werkelijkheid in oktober 1375 plaats.¹⁰

Het jaartal 1277 verwijst naar de Bijbelse zondvloed: de geweldenaar Lamech dreigde zijn vijanden met 77-voudige wraak. Als straf voor zijn overmoed – zo geloofden de middeleeuwen eerder – kwamen zijn 77 nakomelingen in de zondvloed om.¹¹ De twee stormvloed-data betreffen traditionele feestdagen, waarop veel gedronken en gegeten werd. De beeldspraak suggereert een zondepoel, een duistere afgrond waarin het boosaardige voorgeslacht werd verbannen. Het ontstaan van de Dollard wordt zodoende

als straf voor twistzucht en verspilling geëld. De inwoners van het verdronken Reiderland worden stilzwijgend vergeleken met de reuzen en tirannen uit een magische voortijd, waarvan men ooit meende dat ze naar de diepten van de oceanen waren verjaagd.¹² Het getal van 33 verdronken dorpen duidt op volmaaktheid; het zijn de levensjaren van Christus. Het getal 77 wijst echter ook – in lijn met Matteüs 18:22 – op de mogelijkheid tot vergeving en daarmee op een nieuw begin: de herbedijking van het ondergelopen land. En voor degene die slim genoeg was de opzet te doorzien, hadden de samenstellers nog een stevige grap in petto: de beide genoemde geestelijken kenmerkten zich kennelijk door hun onverstaanbare preektrant, in de vorm van luid getater (Tatus) of onduidelijk gemummel (Mumbodus). Misschien had men zelfs twee omstreeden tijdgenoten op het oog, bijvoorbeeld de pastoor van Groot-Termunten Membodus Reyneri.¹³

De auteurs van de tekst uit het misboek moeten we ongetwijfeld in de stad Groningen zoeken. De spelling van de verdronken dorpen komt overeen met enkele stukken in het Groningse stadsarchief. De feestdag van Sint Pontiaan werd bovendien vooral in het bisdom Utrecht gevierd, waartoe de stad behoorde. In de geleerde (halfprotestantse) kringen rond het Groningse stadsbestuur had men veel belangstelling voor geschiedenis én voor de moralistisch getinte eindtijdprofetieën waaraan het zondvloedverhaal rond de Dollard verwant was. Al in 1524 had een zondvloedprofetie tot paniek maar ook tot veel hilariteit geleid. Er was zelfs een heel genre van spotprognosticaties ontstaan, waaraan het Dollardverhaal in de verte doet denken.¹⁴

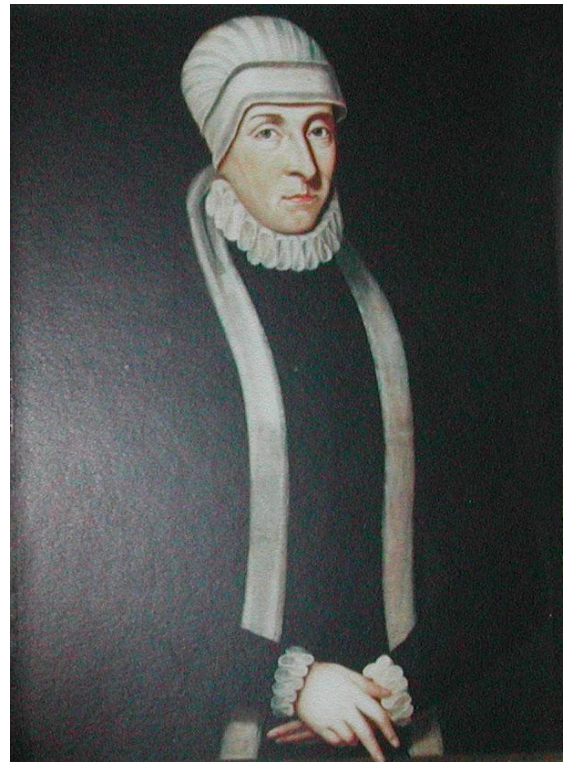
Conflict met Oost-Friesland

De stad Groningen was omstreeks deze tijd verwickeld in een heftig conflict met het graafschap Oost-Friesland over de vrije scheepvaart op de Eems. De Oost-Friezen beriepen zich op het feit dat de Eems tot de doorbraak van rivier in 1509 vlak langs de stadsmuren van Emden had gelopen. Vanouds had men het recht alle voorbijvarende handelsschepen te laten aanmeren en tol te heffen. Groningen stelde daar in juni 1544 tegenover dat er door het ontstaan van de Dollard een hele nieuwe situatie was ontstaan. Minstens 17 kerspelen die eerder tot het Oldambt behoorden, waren verloren gegaan. Omdat deze streek sinds 1536 tot het grondgebied van de stad Groningen behoorde, meende het stadsbestuur hier met hulp van de regering in Brussel een punt te kunnen maken. Het stadsbestuur vond het belachelijk dat de inwoners van de streek die het meeste onder de overstromingen had geleden, nu opnieuw moesten boeten.¹⁵ In totaal waren er, zoals men aan Oost-Friese zijde vaststelde, 24 kerspelen verdronken. Het lijkt er dus op dat de tekst uit het misboek pas omstreeks deze tijd is vervaardigd. De verder onbekende Rogel, die in augustus 1544 een afschrift maakte dat later in de Oost-Friese archieven is beland, was misschien de jonge rechtenstudent Rotger Grawerts, wiens vader drost Hinrick Grawerts vanuit Emden de onderhandelingen leidde.¹⁶

Ondanks toenemende druk vanuit het keizerlijke hof in Brussel weigerde de regentes, gravin Anna van Oldenburg, aan de Groningse eisen toe te geven (Afb. 3). Het Groningse stadsbestuur gaf daarom in 1546 een opdracht aan een zekere Hans Maler twee kaarten (*affconterfeytingen*) van de Dollard te schilderen, *eene upt hoghe water end ene up dat leeghste water van alle karspelen soe als de synt*

gewest.¹⁷ Het idee had men mogelijk in Brussel opgedaan tijdens een bezoek aan de invloedrijke staatsraad Viglius van Aytta, een groot liefhebber van bijzonder kaartmateriaal. De stad Gent had namelijk een soortgelijke kaart van de Westerscheldemonding ten tijde van graaf Gwijde van Dampierre in 1288 laten maken, waarop zeventien in 1377 verdronken dorpen stonden afgebeeld (zie verderop Afb. 8). Dit gebeurde om de keizer te overtuigen van de noodzaak een nieuw kanaal naar zee te laten graven (de vaart naar Sas van Gent, 1549). Men beweerde dat keizer Otto de Grote al in 980 een dergelijk kanaal – de Ottogracht – door de duinen had gegraven, afgesloten met een sluis die voorzien was van reusachtige hefdeuren. Pas toen deze sluis het begaf ontstond de Westerschelde.¹⁸

De maker van deze eerste Dollardkaarten – Hans Maler – kunnen we misschien identificeren als Johan Potter, een jonge glasschilder die na een verblijf

Afb. 3 - Portret van gravin Anna van Oldenburg. (Bron: wikimedia commons)

ogen zijn naam ontleent', schrijft de humanistische geleerde en rederijker Willem de Volder, één van de belangrijkste adviseurs van gravin Anna, in zijn lofdicht op de stad Emden uit 1553: 'voorwaar een dodelijke naam die we allen moeten vrezen'.²⁵

Dergelijke metaforen zijn ons nu vreemd. Wij geloven niet meer voetstoots aan de straffende hand van God die menselijke overtredingen corrigeert. We zijn veeleer vertrouwd met natuurrampen en het onvermogen van de mensen daar tijdig iets tegen te doen. Vanuit onze relatief veilige situatie kunnen we ons nauwelijks voorstellen wat het betekende te leven achter dijken die nauwelijks hoger waren dan een gemiddelde springvloed. In de 16^e eeuw was dit besef van kwetsbaarheid echter nadrukkelijk aanwezig. De dijken werden in deze periode flink verhoogd; de bevolking groeide, de landbouw werd intensiever en het land werd steeds verder in cultuur gebracht. De mensen konden zich niet meer veroorloven zich terug te trekken op hogere plaatsen zodra de dijken braken; ze hadden steeds meer te verliezen. De populariteit van de zondvloedverhalen weerspiegelt dan ook de enorme inspanning die nodig was om de nieuwe verworvenheden te behouden. Het was een uiting van groeiende sociale en economische druk op de landeigenaren hun plicht niet te verzaken. En tevens het product van de psychische druk die samenhang met de angst om te falen bij het nakomen van zijn plicht. De middeleeuwse retoriek van zonde en bestraffing, die door de Reformatie ter discussie was komen te staan, kon hierdoor in een andere vorm herleven.

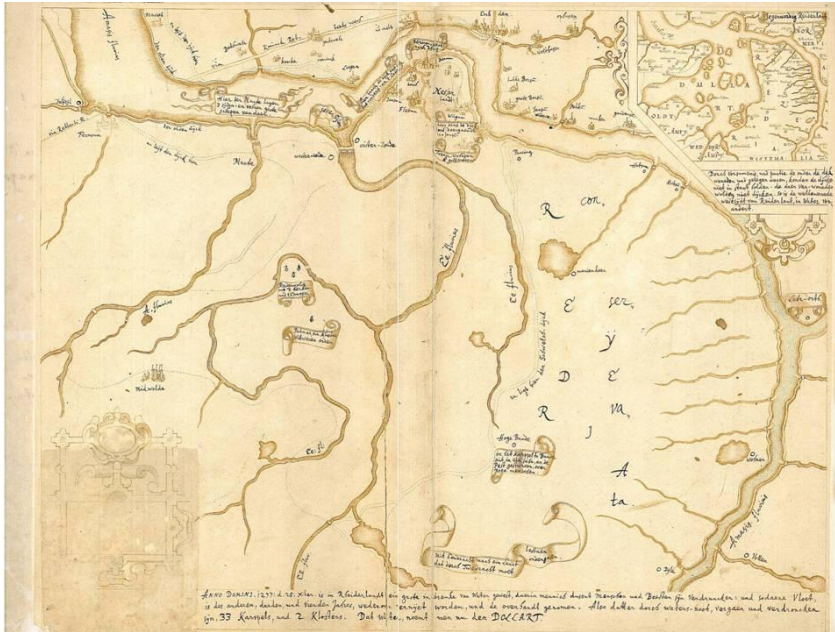
Toch was er in de Renaissance ook sprake van een verruiming van het blikveld. Niet zozeer het goddelijke plan, eerder het dreigende menselijke onvermogen kwam

daarbij centraal te staan. De Dollardgeschiedenis, zoals die in de 16^e eeuw werd verteld, was geen oudtestamentische boetepreek vol straf en vergelding, maar eerder een verhaal over het menselijke drama, waarvan men vreesde dat het zich zou herhalen als de politieke structuren, bedoeld om vrede en welvaart te garandeerden, nogmaals in verval zouden raken. Het is een verhaal, verteld vanuit het perspectief van overheidsdienaren en bestuurders die wilden voorkomen dat de middeleeuwse anarchie zou kunnen terugkeren. De zondvloedretoriek was daarom een geleerd spel dat vooral werd opgevoerd om de toehoorders te overtuigen. En toen het drama zich inderdaad na 1580 herhaalde, nu door het falen van de overheid zelf, was het de boerenprofeet Jarfke die ten tonele werd gevoerd om de autoriteiten ter verantwoording te roepen.

De Dollardkaart van 1574

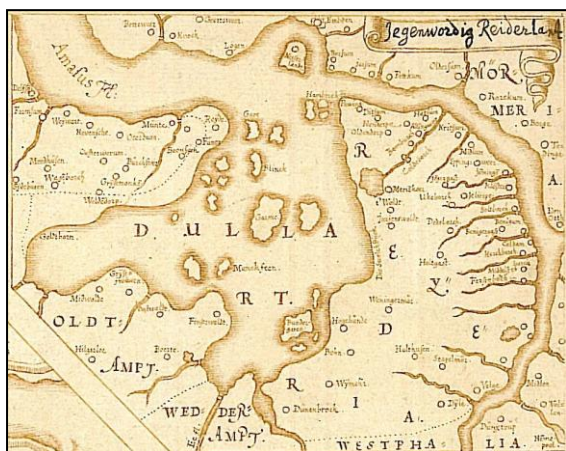
De geschiedenis is dus niet altijd wat hij lijkt. De geschiedenis is dus niet altijd wat hij lijkt. Het fictieve verhaal van de Dollard klinkt in veel opzichten spannender dan de nuchtere werkelijkheid. Deze begon eerst goed met de kleurige wandkaart in Renaissancestijl, die de landmeter *Meister Jacob van der Mersch* (van der Meersch) voor het stadsbestuur van Emden maakte.²⁶ De kaart was kennelijk bedoeld voor de grote zaal van het nieuwe raadhuis, waarvan de bouw in januari 1574 begon. Op 13 februari kreeg Van der Mersch zeven daalders uitbetaald voor het maken van twee kaarten. De ene was een overzichtskaart van Oost-Friesland, die moest dienen om de graaf te ondersteunen bij de onderhandelingen rond het erfdeel van zijn broer en de grensstrijd met de Nederlanden. De andere was '*ein caerthe van older gestaltd deß Reiderlandtz, so durch den Duller ingebrocken*'.

Afb. 5 – Kaart van het Reiderland van Van der Mersch.

De rijk versierde kaart (Afb. 5) toonde deze verdrinken landstreek met alle verdwenen dorpen en had een uitgebreide toelichting, waaruit moest blijken dat de Dollard in 1277 was ontstaan. Een inzetkaartje verbeeldde de actuele situatie met de eilanden die nog boven het hoogwater van de Dollard uitstaken (Afb. 6). Deze historische kaart bevond zich nog in het raadhuis in 1734, toen de Groningse ingenieur Allard Verburgh in het kader van grensonderhandelingen tussen Oost-Friesland en de Republiek een ingekleurde

Afb. 6 – Inzetkaart in de kaart van Van der Mersch: de Dollard met daarin veel eilanden.

kopie maakte.²⁷ De geraffineerde cartouches liet Verburgh weg. Die werden pas in 1827 nagetekend door de Emders stadsbouwmeester Jan Abrams Nanninga en de Groningse wiskundige Jacob van Cleeff. Het origineel was toen al grotendeels verbleekt, zodat zij tevens de kopie uit 1734 moesten raadplegen.²⁸ De oorspronkelijke kaart is kort daarna verdwenen.

Jacob van der Mersch

Over de kaartenmaker is verder weinig bekend. Hij stamde uit Vlaanderen of Henegouwen, mogelijk uit Kortrijk of Warneton. Wellicht behoorde hij tot de anonieme medewerkers rond de cartograaf Jacob van Deventer en had hij in Gent zijn opleiding gekregen. Onder de naam *Jacup de landmeter* vinden we hem in 1568 bij de bouw van de vestingwallen rond de voorstad Faldern bij Emden. Deze werkzaamheden stonden vermoedelijk onder leiding van stadsbouwmeester Lauwe-reys van Steenwinkel Sr., die ook het nieuwe raadhuis ontwierp. In Emden bestond een flinke gemeenschap van rijke vluchtelingen uit Antwerpen, Gent, Kortrijk en andere plaatsen, waarbij Van der Me(e)rsch gemakkelijk aansluiting zal hebben gevonden.

Omstreeks 1584 werkte Van der Mersch in Zeeuws-Vlaanderen. Later woonde hij aan de Brückstrasse in Faldern (Emden), waar hij vóór 16 september 1600 overleed.²⁹ Het is goed mogelijk dat hij betrokken was bij de vervaardiging van enkele kaarten van Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland, die werden uitgegeven door Abraham Ortelius (1570) en

Afb. 7 - Stadsplattegrond van Emden (1575; Braun en Hogenberg) met op de voorgrond de huizen van Nesserland.

Gerhard Mercator (1585). Ook de stadsplattegrond van Emden, getekend in 1575 in opdracht van Braun en Hogenberg (Afb. 7), was misschien van zijn hand. Bij de tweede druk uit 1576 werd niet alleen het nieuwe raadhuis aan de voorstelling toegevoegd, maar tevens – om de perspectiefwerking te versterken – het voormalige schiereiland Nesserland aan de overzijde van de rivier. Een met een goud behangen vrouwengestalte in historische kleding (rechtsonder op de plattegrond) diende kennelijk als verwijzing naar het verdronken Reiderland.³⁰

Daarentegen lijkt de nieuwe kaart van Oost-Friesland, ontworpen door Johannes Florianus (alias Jan Blommaerts) en in 1579 uitgegeven door Ortelius, in eerste instantie los te staan van het werk van Van der Mersch. Deze geleerde schoolmeester uit Antwerpen vluchtte omstreeks 1560 naar Emden. In 1566 werd hij rector van de Latijnse school te Norden (vermoedelijk op voorspraak van De Volder), en zes jaar later predikant te Pilsum. Jarenlang heeft hij aan zijn kaart gewerkt; ook zijn leerlingen – waaronder Ubbo Emmius – moeten daarvan hebben geweten. Na een kort verblijf te Sint-Maartensdijk (niet ver van zijn geboortestad waar de kaart werd gedrukt) werd hij leraar in Groningen.

Weer moest hij naar Emden vluchten; hij trad vervolgens in dienst als gereformeerd predikant te Spijkenisse en Brussel, waarna hij ten slotte in 1585 werd gearresteerd en terechtgesteld.³¹

Florianus moet Van der Mersch echter wel degelijk hebben gekend. In de volledig herziene uitgave van de kaart uit 1592 werden diens gegevens uit het Dollardgebied alsnog verwerkt. Een inzetkaartje (Afb. 8), toonde het in 1277 verdronken Reiderland, zoals Van der Mersch dat eerder had getekend Twee historische klederdrachtfiguren completeerden het beeld: een voorname vrouw met gouden sieraden en een hoofdeling met zwaard en kruisboog – kennelijk bedoeld als symbolen van overdaad en twistzucht. De figuren waren ontleend aan de Groningse kroniek van Cornelius Kempius, verschenen te Keulen in 1588. Deze kon op zijn beurt weer gebruik maken van de kleurige tekeningen die Hendrick Maler uit Groningen kort na zijn vlucht naar Emden in 1567

Afb. 8 – Inzetkaart met reconstructie van het verdronken Reiderland door Jacob van der Mersch (1574), afgebeeld op een kaart van Ubbo Emmius (1630)

had vervaardigd. Deze tekeningen werden eveneens gebruikt voor de klederdrachtfiguur op de stadsplattegrond. Malers opdrachtgever jonker Unico Manninga, drost van Emden en heer van Lütetsburg bij Norden, ondersteunde ook Florianus. Diens toelichting op de kaart van Oost-Friesland uit 1579 bevatte al een beschrijving van de historische klederdracht³² Het ligt voor de hand dat Van der Mersch de heruitgave van 1592 zelf heeft bezorgd, wellicht als eerbetoon aan het martelaarschap van Florianus. Het feit dat deze laatste als enige auteur wordt genoemd, wekt op zijn minst de suggestie dat Florianus ook al bij de vervaardiging van de Dollardkaart in 1574 een rol kan hebben gespeeld.

De kracht van de nieuwe Dollardkaart die voortaan de raadszaal sierde, lag vooral in de combinatie van het kaartbeeld met het verhaal over de stormvloed van 1277. Het bereikte effect was zo overtuigend dat niemand het voortaan waagde dit jaartal te betwisten. Bezwaren van tijdgenoten zoals Johannes Badius, die onder de indruk van de Vlaamse bronnen vasthield aan het jaar 1377, werden terzijde geschoven. De sterrenkundige David Fabricius was vermoedelijk de eerste die het jaartal 1277 vermeldde op zijn gedrukte kaart van Oost-Friesland uit 1589, vergezeld van de opmerking dat bij deze stormvloed 33 dorpen waren verdronken. Drie jaar later verscheen van deze kaart de herziene uitgave van Florianus. Tegelijkertijd maakte *De Prophecy van Jarfke* uit 1597 het Dollardverhaal bij een groter publiek bekend. De beroemde kaart van Ubbo Emmius van 1595 (gedrukt in 1599) ging weliswaar niet in op het ontstaan van de Dollard, maar in diens beschrijving van Oost-Friesland (uitgegeven in 1616) en het tweede deel van zijn Friese geschiedenis uit 1598 volgde Emmius wel degelijk

de visie van zijn vroegere leermeester, vermoedelijk mede op gezag van de eerdergenoemde kloosterkroniek uit Norden. Zijn herziene kaart uit 1616, met het aan Florianus ontleende inzetkaartje, werd pas omstreeks 1628 in deze vorm gedrukt.³³ Ook de Groningse Dollardkaarten, waarvan de oudste de situatie rond 1630 afbeeldt, zijn gebaseerd op het voorbeeld door Van der Mersch en niet andersom. Kennelijk werden de oorspronkelijke panelen uit 1546 niet goed genoeg bevonden.

Antwerpen als voorbeeld

De Dollardkaart was – evenals het nieuwe Emders raadhuis – ontworpen aan de hand van voorbeelden uit de Zuidelijke Nederlanden. Het sierlijke gebouw was een verkleinde kopie van het stadhuis van Antwerpen, gebouwd in de jaren 1561–1565 onder leiding van Cornelis Floris. Dit imposante stadspaleis gold als het toonaangevende voorbeeld van Renaissance-architectuur in Noordwest-Europa.³⁴ Van Steenwinkel moet het Antwerpse project uit eigen ervaring hebben gekend. Zijn opdrachtgevers wensten een representatief bouwwerk dat tot in de details was uitgewerkt, niet alleen waar dit de buitenkant betrof, maar ook op het gebied van de gevelornamenten, de beglazing, het houtsnijwerk en de inrichting. Alleen de houten toren, hoger dan de grafelijke burcht en ontworpen door Marten Arians (Maerten Ariaensz.) uit Delft, paste niet helemaal in dit beeld. Dat gold wel voor de Dollardkaart, die een belangrijke functie in het geheel vervulde. Voor de Antwerpse statenzaal werd in 1563 een gobelin vervaardigd, gemodelleerd naar oudere kaarten die de benedenloop van de Schelde uitbeeldden.³⁵ In de radhuizen van Gent en Brugge hingen soortgelijke stadsplattegronden en perspectiefkaarten van het omliggende land. Dergelijke kaarten had-

den vaak een grote politieke lading: ze maakten deel uit van een iconografisch programma dat tot doel had het land en zijn inwoners werkelijkheidsgetrouw aan de toeschouwers te laten zien. Het publiek werd als het ware een onderdeel van het tafereel en daarmee ook van de denkbeeldige gemeenschap, die men op deze manier in scène had gezet.³⁶ Een dergelijk effect wenste men ook met de Dollardkaart te bereiken. De moraal van het verhaal dat hier te lezen was, onderstreepte tegelijkertijd de noodzaak tot eendracht en het gevaar dat de gemeenschap ten onder zou gaan aan kortzichtig eigenbelang en partijstrijd:

“De onder de Dyk woneden, und gelegen waren, konden de Dyken nicht in eeren stande holden, und de dar van woneden, wolden nicht dyken – So is de welbewonede Westzyde van Reiderlant in water verandert”.

Van der Mersch ging kennelijk vooral te rade bij de Dampierrekaart uit Gent, die het ontstaan van de Westerschelde toonde.

Afb. 9 - De Dampierrekaart, kopie door Lieven van Tuyne (1617). Koninklijke Bibliotheek Albert I Brussel, kaartenafd. III, nr. 6834. (Wikimedia Commons)

Dankzij deze tot de verbeelding sprekende kaart (Afb. 9) was het verhaal over de Vlaamse stormvloed van 1377 en zijn vermeende voorgeschiedenis gemeengoed geworden, zoals blijkt uit de kronieken van Jacob De Meyere (1561) en Marcus Van Vaernewijck (1568), die men ook in Emden kende. De eerste sprak uitdrukkelijk over de inheligheid van de dijkbeambten die dijken en sluizen hadden verwaarloosd, waardoor de ramp was ontstaan.³⁷

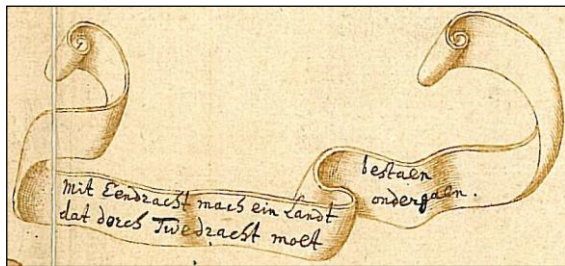
Had de Gentse kaart tot doel te bewijzen dat deze stad ooit een eigen verbinding naar zee had, bij de Dollardkaart ging het er om te laten zien dat al het scheepvaartverkeer over de Eems oorspronkelijk via Emden verliep. In beide gevallen wilde men het liefst terug naar de oude situatie toen beide steden nog de toegang tot hun achterland beheersten, waardoor concurrenten als Antwerpen, Brugge en Groningen het nakijken hadden. In beide gevallen beriep men zich op een (fictief) keizerlijk privilege: de opdracht tot het graven van de Ottogracht uit 980, die Gent met de zee zou hebben verbonden, en de gefalsifieerde leenbrief van 1494, die de Oost-Friese graven het alleenrecht op de Eems gaf.³⁸

met de zee zou hebben verbonden, en de gefalsifieerde leenbrief van 1494, die de Oost-Friese graven het alleenrecht op de Eems gaf.³⁸

Een meerduidig verhaal

Het verhaal van de Dollardkaart was, net als zijn Gentse tegenhanger, meerduidig. Hij bevatte tevens een verwijzing naar de politieke wil, de burgermoraal en de zelfdiscipline die nodig waren om het land niet ten onder te laten gaan

zoals dat bij het verdrongen Reiderland was gebeurd. Een tekstvaandel toonde de vertaalde spreuk van Sallustius: *Concordia res parvae crescunt, discordia magna dilabuntur* – *Mit eendracht mach ein Landt bestaan, Dat dorch Twedracht moet ondergaen* (Afb. 10). Dezelfde spreuk – in het Latijn – sierde de toegangspoort van het nieuwe raadhuis. Hij behelsde niet alleen een veroordeling van twistzucht en

Afb. 10 – Het tekstvaandel met de vertaalde spreuk van Sallustius – detail van de kaart in Afb. 5.

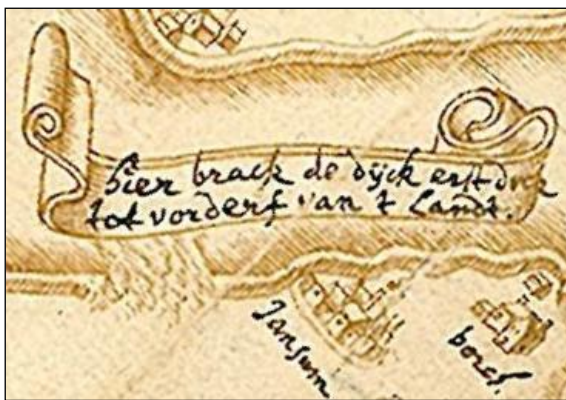
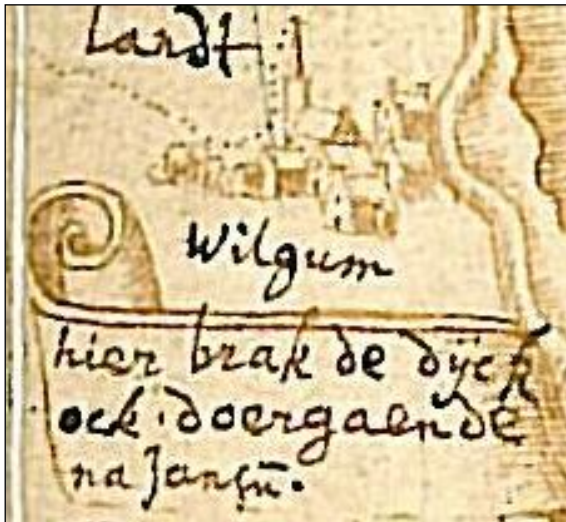
partijstrijd in het algemeen. Het was ook een oproep – helemaal in de geest van De Volders lofdicht uit 1553 – om de godsdienststrijd niet op de spits te drijven. Het tolerante stadsbestuur onder leiding van de humanist Petrus Medmann (een leerling van Philipp Melanchthon) zag zich in toenemende mate geconfronteerd met onverdraagzaamheid en sektarisme, waarbij vooral de onverzettelijkheid van de calvinisten die sinds 1575 onder leiding stonden van de Groningse predikant Menso Alting, hem zorgen baarde.³⁹ De ruziënde partijen dienden te beseffen dat hun acties de eenheid van het land en daarmee de toekomst van de stad op het spel dreigden te zetten. Wellicht was de boodschap tevens bestemd voor rijke stadsgenoten die overal in de Krummhörn (de regio NW van Emden) landerijen opkochten: zij dienden de onderhoudsplicht voor de dijken die bij hun bezittingen hoorden niet te verzaken, anders zou het hen net zo vergaan als de inwoners van het verdrongen Reiderland.

De verwijzing naar Sallustius' *Bellum Iugurthinum* was tenslotte een waarschuwing aan het adres van de Lutherse graaf Edzard II het land niet te verkwanselen in de broederstrijd, die was ontstaan door het conflict met zijn gereformeerde broer Johan om het gezamenlijke erfdeel.⁴⁰

Van der Mersch' werkwijze

Hoe ging Van der Mersch te werk? Aan de contouren van de Dollard is te zien dat hij zich baseerde op Jacob van Deventers kaart van Noord-Nederland uit 1545. Waarschijnlijk kende hij ook de Groningse voorbeelden, wellicht via Johan Potter, die inmiddels in Emden woonde en in 1576 enkele glasvensters voor het raadhuis ontwierp.⁴¹ Het beschikbare materiaal vulde hij met eigen waarnemingen aan, bijvoorbeeld het klooster Oosterwierum, de basiliek van Midwolda, het eiland Munnekeveen met de overige eilanden in de Dollard en het profiel van de stad Emden, gezien vanaf de kust. Maar voor het centrale deel van zijn kaart maakte de tekenaar vooral gebruik van zijn verbeeldingskracht. Vrij willekeurig gaf hij de overgeleverde dorpsnamen een plek tussen de nog bestaande wadgeulen en tekende hij bij ieder dorp een gefantaseerd kerkje. Doordat de verschillende bronnen die hem ter beschikking stonden kopieerfouten bevatten, verschenen meerdere dorpen dubbel op de kaart.⁴²

De tekstvaandels bevatten allerlei fictieve gegevens (Afb. 11). Zo onderscheidde Van der Mersch twee stormvloedden in 1277, waarbij de rivierover eerst bij Jansum en daarna bij Wilgum doorbrak. De laatste doorbraak vond in werkelijkheid pas in 1509 plaats. Van het dorp Torum, waar volgens Emmius ooit een kruik met oude munten was gevonden, maakte hij een marktplaats met

Afb. 11 - Tekstvaandels op de kaart van Van der Mersch met aanduiding van de doorbraaklocaties van de dijk van de Eems: Jansum (onder) en Wilgum (boven)

acht goudsmeden.⁴³ Vermoedelijk ging het daarbij om lokale imitaties van de 'gros tournois' uit de 14e eeuw, die het opschrift TVRONVS CIVIS (= 'de stad Tours') droegen. In het kerspel Bunde liet hij in één jaar 3000 mensen sterven aan de pest, een vermelding die in werkelijkheid was ontleend aan het aantal van 300 pestslachtoffers in 1566.⁴⁴ Om de suggestie te versterken dat de handelstroom tussen Groningen en Oost-Friesland was gebaseerd op Koninklijke privileges, tekende hij tenslotte nog de Stadsweg bij Farmsum en in het verlengde daarvan de Conrebersweg bij Emden, met als bijschrift *Koninck Rebberts weg alias Rubbodi*. Volgens de overlevering stamde het laat-

ste tracé nog uit de tijd van de heidense koning Radbod, van wie men aannam dat hij via deze route naar zijn burcht op het eiland Bant (bij Norden) en vandaar naar zijn paleis op Helgoland reisde. In werkelijkheid ging het vermoedelijk om enkele laatmiddeleeuwse ossendriften die werden gebruikt voor de jaarlijkse vee-transporten van Aurich naar Groningen.⁴⁵

Decoraties

Opvallend waren vooral de cartouches, kennelijk ontleend aan de modelboeken van Hans Vredeman de Vries, Cornelis Floris, Gerard Groenning en andere kunstenaars uit Antwerpen. Als versiering dienden tekstvaandels in cursief schrift, fruit- en bloemenguirlandes, grotesken, een duivenpaar en een pauw. De rangorde van de wapenschilden vormden een directe verwijzing naar de politieke symbolen op de voorgevel van het Antwerpse stadspaleis.⁴⁶ Het middenrisaliet (voorspringend gevelgedeelte) van het stadhuis werd namelijk gedomineerd door vijf kolossale wapenschilden, geflankeerd

Afb. 12 - Standbeeld van Salvius Brabo voor het stadhuis van Antwerpen. Foto: Craig Wyzik.

door zeecentauren (een symbool voor overwonnen bedreigingen) en andere zinnebeeldige gestalten: bovenaan de rijksadelaar als symbool van de hoogste macht die de stadsprivileges garandeerde, daaronder de mythische figuur van Salvius Brabo, de reuzendoder (Afb. 12), als symbool van het landsheerlijke gezag van de Staten van Brabant, en pas op het derde niveau het wapen van de landsheer koning met het stadswapen en dat van het bijbehorende markizaat. Bij Van der Mersch zien we eveneens bovenaan de rijksadelaar, daaronder het wapen van de Upstalsboom als symbool voor de standenvergadering en pas op het derde niveau het grafelijke wapen.

Het nieuwe raadhuis

De Dollardkaart liep daarmee vooruit op de decoratieplannen voor het raadhuis van Emden. Graaf Edzard II ervoer – net als Philips II – de rangorde van de wapenschilden als een belediging en drong aan op wijziging van de plannen.⁴⁷ Ook de hoogte van de toren moet hem hebben verstoord. Uiteindelijk wist hij te bereiken dat de beoogde volgorde veranderd werd: zijn eigen wapenschild verhuisde naar het tweede niveau, terwijl dat van zijn echtgenote op het derde niveau werd afgebeeld, vergezeld van het stadswapen en dat van zijn moeder gravin Anna van Oldenburg, die het stadsbestuur welgezind was. Iets soortgelijks gebeurde na de val van Antwerpen in 1585, toen de afbeelding van Brabo werd vervangen door een Mariabeeld.

De wapenschilden op de gevel van het Emders raadhuis (Afb. 13) werden geflankeerd door de heroïsche gestalten van David en Judith (beide tyrannendoders), terwijl de overige zinnebeelden een plek kregen rond de toegangspoort. Hier koos men voor een afwijkende opstelling:

Afb. 13 – Raadhuis in Emden, 1898. (Foto: Ostfriesisches Landesmuseum Emden, Inv. Nr.: FS 6479).

Justitia (gerechtigheid) werd niet gekoppeld aan *Prudentia* (behoedzaamheid) maar aan *Sapientia* (wijsheid). De

spreukband *Concordia res parvae crescunt* completeerde het geheel, daarmee verwijzend naar de thematiek van het bekende fresco *Il buon governo* uit Sienna (1338). Het directe voorbeeld stamde misschien uit Gent, waar ter gelegenheid van de doop van Karel V in 1500 kostbare triomfbogen werden opgericht, die dezelfde drieledige symboliek centraal stelden.⁴⁸

Ondanks de bovengenoemde concessie aan de graaf stond de gekozen beeldentaal volledig in het teken van het streven van de stad naar meer autonomie en een grotere invloed op het landsbestuur. Door de Oudheid geïnspireerde republikeinse modellen speelden hierbij, zoals overal in West-Europa, een belangrijke rol. De term *Concordia* (eendracht) fungeerde als sleutelwoord voor de politieke idealen die men aanhing.⁴⁹ Twee schilderijen van de hand van de Antwerpenaar Hans Vorhagen, die eveneens in de raadzaal kwamen te hangen, onderstreepten nog eens deze boodschap. De ene voorstelling (*Het oordeel van Salomo*, aangekocht in 1576) vormde een uitnodiging aan het graven-

huis de belangen van het hele land voor te laten gaan boven eigenbelang. De andere (*Mozes slaat water uit de rots*, een jaar later aangekocht) wees op de gevolgen die de dreigende tweedracht zouden kunnen hebben: door het volksoproer bij Meriba (*Twistwater*, aldus de *Deux-Aesbijbel* van 1562) werden Mozes en Aäron de toegang tot het Heilige Land ontzegd.⁵⁰ De toespeeling op de omstreden watervlakte van de Dollard werd hiermee tevens een verkapt waarschuwing aan het adres van het gereformeerde predikantencorps de dreigende conflicten niet te laten escaleren.

De Dollardkaart kreeg door dit alles een hoge politieke lading. Niet alleen de eenheid van land, maar ook de overwinning op de tirannie in de vorm van het monster met zijn 'dolle aard' – symbool voor de ongeremde vetezucht uit het verleden – werd hier uitdrukkelijk ten tonele gevoerd en daarmee de tijdgenoten als waarschuwing voorgehouden. Het was dan ook geen wonder dat de feitelijke gebeurtenissen hierdoor in de schaduw kwamen te staan en niet meer ter discussie werden gesteld.

Wat er dan wel gebeurde

De geschiedenis van een zompige 'badkuip' die geleidelijk vol water liep zodat de bewoners hun biezen moesten pakken, spreekt het grote publiek ongetwijfeld minder aan dan het spectaculaire verhaal van een stormvloed waarin duizenden mensen verdronken. Toch komt het relaas van de geleidelijke uittocht vermoedelijk dichterbij de waarheid dan zijn sensationele tegenhanger. Het Reiderland en het Oldambt bestonden grotendeels uit voormalig hoogveengebied dat vanaf de 10^e eeuw in cultuur werd gebracht.⁵¹ Net als elders hadden de bewoners te kampen met bodemdaling en landerosie. Omdat de pleistocene ondergrond plaatselijk vrij

diep lag, was het gebied extra kwetsbaar. De eerste berichten over wateroverlast dateren uit de dertiende en 14^e eeuw. Sommige dorpen werden verplaatst naar hogere gronden, andere verlaten. Desondanks zijn er geen duidelijke aanwijzingen dat de zee toen al het gebied binnestroomde.

De geleerden kwamen er niet uit. Het verhaal over de doorbraak van 1277 moest toch wel ergens op zijn gebaseerd? Men zocht een bewijs in het ongerijmde: omdat de Dollard al in de tweede helft van de 15e eeuw een flinke omvang had, moest zijn ontstaan zeker één of twee eeuwen vroeger worden gezocht. In Duitsland werd de toon gezet door Carl Woebcken, die de legendarische Marcellusvloed van 1362 voor het ontstaan van de Dollard verantwoordelijk maakte.⁵² In Nederland veronderstelde de historisch-geografe Elisabeth Gottschalk dat de Luciovloed van 1287 de eerste inbraken had veroorzaakt.⁵³ Bijna niemand nam de bezwaren van ingenieur Johan C. Ramaer serieus, die er al in 1909 op wees dat de eerste betrouwbare berichten over de Dollard pas uit het begin van de 15^e eeuw dateren. Historisch onderzoek heeft hem gelijk gegeven: het kroniekfragment waarop hij zich baseerde, is authentiek.⁵⁴

Tijdgenoten namen het verhaal over de stormvloed van 1277 aanvankelijk met een korreltje zout. Dat de Dollard was ontstaan door onderlinge strijd en nalatigheid meende – zoals we eerder zagen – vrijwel iedereen zeker te weten. Maar de tijd waarin dit gebeurd was, leek dichterbij dan sommige vertellers suggereerden. Dit oordeel wordt bevestigd door de schriftelijke bronnen. Inderdaad heeft men de dijken tijdens een vete moedwillig doorgestoken. Al kort na 1400 hebben de strijdende partijen enkele sluizen bij Emden en Leer verbrand en de zeedijken

verniëd.⁵⁵ Het was een vertrouwde strategie, waarmee men zijn vijanden door inundatie op een afstand hield en hen economisch schade toebracht. De verantwoordelijken gingen er bovendien van uit dat de landerijen die 's winters wel vaker onder water liepen, gemakkelijk weer droog zouden vallen. Ook Tidde Winnenga heeft werkelijk bestaan; hij behoorde tot een van beide kampen die aan de strijd deelnamen.⁵⁶

Kennelijk uit wraak voor de acties van zijn adellijke tegenstanders (waaronder Tidde Winnenga) liet de Oost-Friese hoofdeling Keno tom Brok omstreeks 1413 twee sluizen aan de overzijde van de Eems in brand steken. Volgens de Groningse kroniek-schrijver Johan Lemego werd hierdoor het Reiderland *inridich* (opengereten). De dagelijkse vloed kon hierdoor vrijelijk naar binnen stromen. De aanleiding was misschien het doorsteken van een binnendijk bij Muntendam in 1411, waardoor een deel van het Oldambt (waar Keno's partijgenoten woonden) onder water liep.

... De exacte datum voor de ramp is onzeker. De kroniekschrijver suggereert dat de vernielingen plaatsvonden nadat Keno's tegenstanders in oktober 1413 de macht in Groningen hadden gegrepen. Als reactie daarop liet het Groningse stadsbestuur de overige sluizen met soldaten bezetten. Dit laatste vond echter al plaats in januari van dat jaar, zodat de omstrede gebeurtenissen mogelijk eerder hebben plaats gehad. De Ceciliavloed van 22 november 1412 moet dan fataal zijn geweest voor de beschadigde sluizen en dijken. Deze stormvloed veroorzaakte ook in Noord-Duitsland veel schade.⁵⁷

Een jaar of twaalf later was de schade in het Reiderland nog niet hersteld.⁵⁸ Plannen voor een nooddijk *van Westerrijde up in der Wolden* (van de kust tot diep in het

achterland) dateren uit 1427. De werkzaamheden aan de *Reyderdyke* stonden twee jaar daarna onder leiding van de hoofdelingen Eppo Gockinga te Zuidbroek en Luwert Sanninga te Bunde.⁵⁹ Dit samenwerkingsverband wekt op zijn minst de suggestie dat men nog hoop had de oorspronkelijke zeedijken te kunnen repareren. Het gebrek aan effectief gezag dat de onwillige partijen tot samenwerking had kunnen bewegen, stond iedere oplossing echter in de weg. Veteleiders als Tidde Winnenga konden zich gemakkelijk aan hun verplichtingen onttrekken, zolang hun machtige bondgenoten dit sabotagegedrag billijkten.

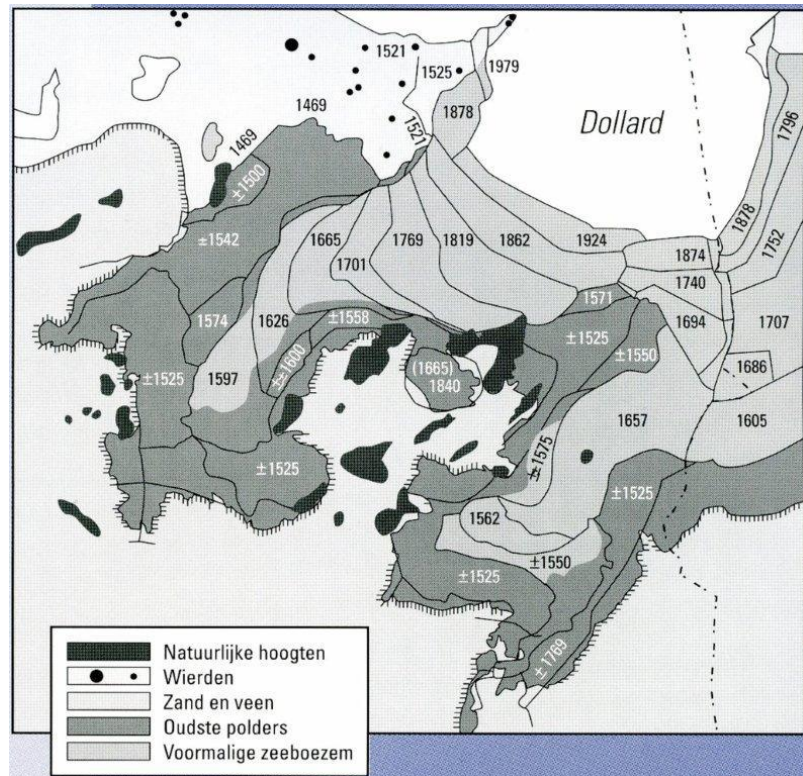
De nooddijk van 1554

De bewoners van het gebied kwamen dus van een koude kermis thuis. Het water kwam al snel tot Winschoten en Blijham. De meeste nederzettingen moesten worden opgegeven of verplaatst naar hogere gronden; een aantal bleef nog een tijdlang als eilanden bestaan. Een stormvloed op palmzondag 1446 leidde tot de evacuatie van het klooster Palmar. Het uitgestrekte hoogveengebied aan de rand waarvan de abdij was gebouwd, vertraagde evenwel de uitbreiding van de Dollard. Een nooddijk van Reide naar Finsterwolde in 1454 – afgedwongen door de stad Groningen – leek succesvol. Maar twaalf jaar later bereikte het water via de noordkant van het Munnekeveen alsnog de laaggelegen uiterwaarden van de Termunter Ae. Ook de omgeving van Wagenborgen werd bedreigd.⁶⁰ De afwatering stagneerde, de wateroverlast nam toe. Plaatsen als Scheemda en Midwolda schijnen desondanks nog lange tijd buiten het bereik van de zee te hebben gelegen. Op de plek van de afgebroken kerk van Scheemda ontbreken namelijk sporen van een brakwatervegetatie.⁶¹

Genadeklap

De genadeklap kwam pas de jaren na 1507, toen de dijken bij Termunten het begaven.⁶² Het volume van de watermassa's dat twee maal daags door de Eemsmonding werd geperst, leidde tot snelle erosie van kwelders en oeverwallen. In september 1509 brak de zee ten slotte ook door de rivieroever bij Emden, waardoor het schiereiland Nesserland werd afgesneden van zijn achterland en de resterende wierdedorpen ten prooi vielen aan de golven. Emden kwam aan een verzandende Eemsmeander te liggen, waardoor het stadsbestuur zijn grip op het economisch belangrijke scheepvaartverkeer dreigde te verliezen.

Het water was dus niet te keren. De nieuwe zeeboezem vulde zich twee maal daags met zuurstofrijk water, om zich daarna weer te legen. Het veen dat door de golven werd losgewoeld, verteerde snel. De restanten werden meegevoerd naar zee en vervangen door een dikke laag zand en slik. Aan de randen van de Dollard vormden zich nieuwe kwelders, die bij iedere volgende fikse stormvloed weer werden vernield. Dit afbraakproces zette zich voort tot er een nieuw evenwicht was bereikt, waarbij de afbrokkelende veenbanken die het proces hadden gevoed grotendeels waren opgeruimd en de energie die zich ophoopte in de trechtervormige inham van de Eems kon worden geabsorbeerd door de sterk vergrote watervlakte. De Dollard moest zich eerst uitbreiden tot aan de pleistocene ruggen

Afb. 14 – De successievelijke inpolderingen in het Dollardgebied in de 16^e en volgende eeuwen. (Bron: O. Knottnerus & G. Blijham, 2000, *Het Oldambt*, dl. 2, *Het Landschap. Profiel, Bedum*)

die het gebied omringden voordat de kwelders weer konden gaan aangroeien.

Herbedijking

De grootschalige herbedijking en inpoldering van het Dollardgebied begon al kort na 1540 (Afb. 14). Het achterland profiteerde van de vette klei die zich in de luwte van het stromingsgebied afzette. Oorlogsinundaties in de jaren na 1580 veroorzaakten een tijdelijke terugslag, maar tegen het einde van de 16^e eeuw was al een derde van het verdrongen gebied weer in cultuur gebracht. De resterende eilanden, zoals de Blinken (nabij Pogum), gingen daarentegen verloren; ze vielen ten offer aan de krachtige stromingen in het mondingsgebied van de Eems. De laatste bewoners van het buitendijkse gebied verdrongen bij een stormvloed in september 1587.⁶³

Slot

De geschiedenis is dus niet wat hij lijkt: de Dollard is niet bij een stormramp in 1277 ontstaan. Maar waarom vertellen wij elkaar nog altijd zulke fantastische verhalen? Is het alleen vanwege de amusementsaarde – een soort retrospectief ramptoerisme? Of denken wij nog steeds iets van het verleden te kunnen leren? Dat is goed mogelijk. Maar het gebeuzel over een ‘ramp van de eeuw’ of een ‘tweede zondvloed’ bevredigt niet meer. Het bevredigt niet, omdat het niet aansluit bij de dringende vraagstukken van onze huidige tijd. In een geglobaliseerde wereld die in haar voortbestaan bedreigd wordt, hebben we slim-

mere benaderingen nodig om de problematische verhouding tussen mensheid en natuur beter te kunnen overzien en opnieuw te kunnen doordenken.

Concordia res parvae crescunt – de buurtgenoten die vlakbij de dijk woonden, waren niet in staat de schade herstellen; de mensen die op afstand woonden, wilden geen hand uitsteken. Zo oordeelde men vijf eeuwen geleden. Tegenwoordig leven we in een *global village* en zijn we allemaal burens van elkaar geworden. Dat feit zou ons tenminste tot nadenken moeten stemmen.

Noten

- ¹ Deze publicatie is een bewerking van een voordracht gehouden op het symposium “Stormvloed 1509 – Geschiedenis van de Dollard”, 19 september 2009, Leer, Oost-Friesland.
- ² ‘Der Einbruch des Dollart ausgangs des 13. Jahrhunderts hat (vielleicht!) “historische” Bedeutung als Auslösung gewisser Umsiedlungsvorgänge von beträchtlicher geschichtlicher Tragweite. [...] Letztlich ist der Sachverhalt aber der gleiche wie bei anderen unverstehbaren Gegebenheiten: wie der praktisch Handelnde, so nimmt die verstehende Betrachtung sie als “Daten” hin, mit denen zu rechnen ist.’ Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft, Grundriß der verstehenden Soziologie*, Tübingen, 5^e dr. 1972, p. 3.
- ³ G. A[cker] Stratingh en G.A. Venema, *De Dollard of geschied-, aardrijks- en natuurkundige beschrijving van dezen boezem der Eems, Groningen 1855, repr. 1979, pp. 316-21*. E. Beninga, *Cronica der Fresen*, ed. L. Hahn en H. Ramm, 2 dl., Aurich 1961-64, dl. 1, p. 256. Algemeen: O.S. Knottnerus, ‘Verdrongen dorpen’, in: *Groninger Kerken* 28 (2011), pp. 3-8 (met verdere verwijzingen).
- ⁴ U. Emmius, *Friesische Geschichte (Rerum Frisicarum historiae libri 60)*, vert. door E. von Reeken, 6 dl., Frankfurt am Main 1980-82, dl. 2, p. 212 (= boek XIV). J. van der Kooi en T. Schuster, *Die Frau die verloren-ging: Sagen aus Ostfriesland*, Leer 2003, pp. 291-308.
- ⁵ U. Emmius, *Ostfriesland (Führung durch Ostfriesland, d.h. genaue historische Beschreibung Ostfrieslands)*, vert. door E. von Reeken, Frankfurt am Main 1982, p. 19.
- ⁶ J.A. Feith en H. Brugmans (eds.), *De kroniek van Abel Eppens tho Equart*, 2 dl., Amsterdam 1911, d. 1, pp. 98-99, 101.
- ⁷ K. ter Laan, *Prophecy van Jaarfke*, Groningen 1931, p. 38. P.G. Bartels, ‘Fragmente zur Geschichte des Dollart’, in: *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden* 2, afl. 1 (1875), pp. 1-48, hier 42-43. Feith en Brugmans, *Eppens*, dl. 2, p. 194. O.S. Knottnerus, *Tussen twee grijpgrage vogels: Burgers en herenboeren in de Renaissance (16^e Fransemalezing)*, Appingedam 2008, pp. 4, 20.
- ⁸ Het oorspronkelijke document is niet bewaard, wel een afschrift van de hand van de Groningse stadssecretaris Egbert Alting uit 1573. Deze tekst was aangevuld met vertaalde passages uit de kroniek van Worp van Thabor en de kloosterkroniek van Aduard. Deze aanvullingen ontbreken in de Oost-Friese afschriften, die blijkbaar terug gaan op een ouder origineel. Het afschrift was kennelijk geheel of gedeeltelijk ontleend aan een notitieboek, waaruit ook stadssyndicus Hessel Aysma in 1565 aantekeningen overnam (a^o 1277 13 januarij in Horncken boeck fol. 37). Vermoedelijk gaat het om notities van oud-burgemeester Johan Horenken de Olde (ov. 1563), die ook een exemplaar van Worps kroniek heeft nagelaten. Stratingh en Venema, *De Dollard*, pp. 321-22. R. Steensma, *Het klooster Thabor bij Sneek en zijn nagelaten geschriften: een Inleiding en inventarisatie*, Leeuwarden 1970, p. 151. RHC Groninger Archieven, toeg. 2100: Stadsbestuur van Groningen, 1246-1594, inv.nr. 1012 en 1382.2. Met dank aan Redmer Alma en Jan van den Broek.

- ⁹ G. Möhlmann (red.), *Norder Annalen. Aufzeichnungen aus dem Dominikanenkloster in Norden 1271-1530*, Aurich 1959, pp. 30, 36. Het jaartal 1277 ook bij P. Gerbenzon (red.), *Kleine Oudfriese kronieken*, Groningen 1965, p. 87.
- ¹⁰ W. Vorsterman, *Dits die excellente Cronike van Vlaenderen beghinnende van Liederick Buc den eersten Forestier [...]*, Antwerpen 1531, S. 64, 65 verso, 66. M.K.E.Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland. Storm Surges and River Floods in the Netherlands*, 3 dl., Assen/Amsterdam 1971-77, dl. 1, pp. 417-47.
- ¹¹ H. Meyer en R. Suntrup, *Lexikon der mittelalterlichen Zahlenbedeutungen*, München 1987, 2. Aufl 1999, kol. 703-60, 765-68. M.K.A. Berg (red), *Jacob van Maerlant, Noordnederlandsche Historiebijbel. Een kritische editie met inleiding en aantekeningen van Hs. Ltk 231 uit de Leidse Universiteitsbibliotheek*, Hilversum 1998, pp. 233-34. M. van Vaernewyck, *De historie van Belgis, of kronyke der Nederlandsche oudheyd*, Gent 1829, dl. 1, p. 28
- ¹² H. Fromm, 'Riesen und Recken', in: *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 60 (1986), pp. 42-59. W. Haubrichs, 'Ein Held für viele Zwecke. Dietrich von Bern und sein Widerpart in den Heldensagen des frühen Mittelalters', in: Dez. et al. (red.), *Theodisca: Beiträge zur althochdeutschen und altniederdeutschen Sprache und Literatur in der Kultur des frühen Mittelalters*, Berlin en New York 2000, pp. 330-363, hier 337. M. Luther, *Werke: kritische Gesamtausgabe*, 109 dl., Weimar 1883-2009, dl. 24, p. 164.
- ¹³ E. Friedländer (red.), *Ostfriesisches Urkundenbuch*, 2 dl., Emden 1878-81, dl. 2, nr. 1020.
- ¹⁴ W. Janse, 'The Groningen steward Hieronymus Frederiks († 1558): A fragment of his lost prophecy "Vaticinium postremi temporis"?' in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 75 (1995), 216-34. Feith en Brugmans, Eppens, dl. 2, pp. 80-81. H. Talkenberger, *Sintflut: Prophetie und Zeitgeschehen in Texten und Holzschnitten astrologischer Flugschriften 1488-1528*. Tübingen 1990. S. Pfister, *Parodien astrologisch-prophetischen Schrifttums 1470-1590: Textform - Entstehung - Vermittlung - Funktion*, Baden-Baden 1990
- ¹⁵ J.F.J. van den Broek, *Groningen, een stad apart: over het verleden van een eigenzinnige stad (1000-1600)*, Groningen 2007, pp. 422-23, 450-55. G. Acker Stratingh, 'Het geschil over de regten van tol en stapel te Emden, tusschen deze stad en de stad Groningen', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis en Oudheidkunde Inzonderheid van de Provincie Groningen* 3 (1866), pp. 81-135, hier 114.
- ¹⁶ Beninga, *Cronica*, dl. 2, p. 256. Friedländer, *Ostfriesisches Urkundenbuch*, dl. 1, nr. 270, noot 3 op p. 232.
- ¹⁷ *Groninger Archieven, toeg. 2100: Stadsbestuur van Groningen, 1246-1594, inv.nr. 7.6: Rekeningen van de rentmeester van de stad Groningen, 29 september 1546-31 december 1547*, p. 643 (= fol. 318). Van den Broek, *Groningen, een stad apart*, p. 433 en 502, noot 167 (met dank aan de auteur).
- ¹⁸ J. van den Broek, *Groningen, een stad apart*, p. 429. R.D.A. Van Elslande en A.M.J. de Kraker, 'De familie Horenbault: Renaissancekunstenaars en cartografen te Gent en daarbuiten (circa 1460 tot circa 1630)', in: *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten' (Hulst) (2004-2006, verschenen 2007)*, pp. 7-172, hier 73-75, 97, 114-116, 145-147, 170-171. W.A. Goffart, *Historical Atlases: The first three hundred years, 1570-1870*, Chicago 2003, pp. 30-31, 98.
- ¹⁹ De betaling aan Hans Maler vond plaats in oktober, Johan Potter betaalde in november voor herbevestiging in het burgerrecht. R.G. Alma en W.G. Doornbos, *Zestiende-eeuwse bevolkingslijsten van de stad Groningen: 1535-1542*, Groningen 1994, p. 63. Over de familiekring van Johan Potter: R.G. Alma, 'Gebrandschilderd glas aan de Grote Markt', in: *Hervonden Stad: Jaarboek voor archeologie, bouwhistorie en restauratie in de gemeente Groningen* 4 (1999), pp. 97-102, hier 97. Vriendelijke mededeling van de auteur. Potter moet niet verward worden met tijdgenoten als Hans Maler van Stralen en Johan Lubberts Maler.
- ²⁰ '... ein nye Leviathan, herkamende van Groningen, uth den dullert krefftig is vorgebroken ...' M. Tielke (red.). *Die Oldersumer Disputation von 1526: Zweisprachige Edition der Darstellungen Ulrichs von Dornum (Übersetzung Gerhard Ohling) und Laurens Laurensens (Übersetzung Enno Schmidt)*, Aurich 2009, pp. 17-21, 148-49.
- ²¹ J. van Moolenbroek en J.A. Mol (red.), *De abtenkroniek van Aduard: Studies, editie en vertaling*, Hilversum 2010, p. 266. Zo ook J.G. Ottema, 'Marten van IJlst', in: *Nieuwe Friesche Volks-Almanak* 11 (1863), pp. 50-79, hier S. 66 (ca. 1500). H.Th.M Lambooj, *Sibrandus Leo en zijn abtenkronieken van de Friese premonstraten-zerkloosters Lidlum en Mariëngaarde: een nadere studie, editie en vertaling*, Hilversum 2008, pp. 159-160, 242-243.
- ²² K.F. Gildemacher, *Waternamen in Friesland*, Leeuwarden 1993, 207-08. H.J. Moerman, *Nederlandse Plaatsnamen: Een overzicht*, Leiden 1956, p. 51. J.W. Muller, 'Dollaert', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 37 (1918), pp. 237-38.

-
- ²³ F. Debrabandere, *Woordenboek van de familienamen in Zeeland*, Brugge 2009, p. 91. M.K.E. Gottschalk, 'De middeleeuwse Braakman', in: *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 70 (1953), pp. 184-194, hier 193.
- ²⁴ 'Genoompt den Dollart propter tumultus et impetum fluctuum et procellarum ibidem servientium' Acker Stratingh, 'Het geschil', p. 114.
- ²⁵ 'Dollarthi rabies priscis ignota, furenter. Quod fluat, ex ipsa re nihi nomen habet. Nomen habet ferals nimis, nobisque timendum'. G. Gnapheus, *Aembdanae ciuitatis enkömion: in Aembdanae ciuitatis atq(ue) adeò totius Vltrasanæ Frisiae laudem carmen panegyricum, ex tempore lusum*, Emden 1557. De Volder als 'meister die de junge heren leerde' in 1550 betrokken bij de onderhandelingen over de grensstrijd met Groningen. Beninga, *Cronicon*, dl. 2, pp. 745-46. Onjuiste identificatie bij Van den Broek, Groningen, een stad apart, p. 457.
- ²⁶ F. R[itter], 'Fragekasten zur ostfriesischen Geschichte und Heimatkunde', in: *Upstalsboom-Blätter* 10/11 (1921/23), pp. 130-33, hier 130-31.
- ²⁷ 'Beschrijving der older gestaltenisse van Reiderland liggende in Oostfriesland', door nr. per. (?) M[ersch]. Kopie door All[ard] Verburgh, 1734. Met de hand gekleurde pentekening op papier. RHC Groninger Archieven, toeg. 817, inv. nr. 1127. Vgl. Stadtarchiv Emden, I. Registratur, inv. nr. 343 (Erstellung einer neuen Karte des Dollart durch den Ingenieur A. Verburg, 1733).
- ²⁸ Beide kopieën zijn vrijwel identiek: 'Beschrijvinge der older gestaltenisse van Reiderland liggende in Oostfriesland', door N.P.M[ersch],. Tweedegraads kopie door J[acob] v[an] C[leeff], 1827, naar de kopie van All[ard] Verburgh, 1733 (!). Pentekening op papier, Universiteitsbibliotheek Groningen, uklu 01-17-12. URL= <http://irs.uib.rug.nl/ppn/160490863>, geraadpleegd 1 december 2010. 'Beschrijvinge der Older Gestaltenissen van Reiderland, leggende in Oostfriesland', door N.P.M. Tweedegraads kopie door Dirk E[ben] Nanninga, um 1840, naar de kopie van J[an] A[brams] Nanninga, 1827, pentekening op papier, Ostfriesisches Landesmuseum Emden, inv. nr. GS Kunst 10204. Vriendelijke mededeling van dhr. Aiko Schmidt, Ostfriesisches Landesmuseum, Emden.
- ²⁹ Ritter, 'Fragekasten', 130-31. P.S. Teeling, *Repertorium van oud-Nederlandse landmeters, 14^e tot 18^e eeuw*, Apeldoorn 1981, dl. 2, p. 215 (nr. 353). J.H. Bekouw, *Bannelingen en vluchtelingen uit Ronse (Renaix): Benevens een onderzoek naar hunne verblijfplaatsen, gedurende de Spaansche overheersching: Archivalische gegevens*, Naarden 1942, p. 115. Vriendelijke informatie van dhr. Rudy van Elslant, Gent.
- ³⁰ M. Smid, 'Die Planansicht der Stadt Emden im Städteatlas von Georg Braun und Franz Hogenberg', in: H. van Lengen (red.), *Collectanea Frisica: Beiträge zur historischen Landeskunde Ostfrieslands*. Walter Deeters zum 65. Geburtstag, Aurich 1995, pp. 205-228.
- ³¹ A.A. van Schelven, 'Florianus (Johannes)', in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, 10 dl., Leiden 1911-37, dl 4, kol. 604-06. J.I. Harkenroht, *Oostfriesche oorsprongkelykheden, van alle steden, vlekken, dorpen, rivieren, enz. in ende buiten Oostfriesland en Harrelingeland*, Groningen 1731, p. 138.
- ³² C. Kempius, *De origine situ, qualitate et quantitate Frisiae, et rebvs a Frisiis olim præclarè gestis, libri tres*, Köln 1588, S. 83, 167. J.C. Stracke, *Tracht und Schmuck Altfriseslands nach den Darstellungen im Hausbuch des Häuptlings Unico Manninga*, Aurich 1967, pp. 15-16, 44-47 Ook de Latijnse toelichting bij de kaart van Florianus verwijst naar het boek van Kempius. E. zu Innhausen und Knyphausen et al., 'Ostfriesische Volks- und Rittertrachten um 1500 in getreuer Nachbildung der Originale des Häuptlings Unico Manninga in der Gräflich Knyphausenschen Hauschronik zu Lützburg', in: *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterlän-dische Altertümer zu Emden* 10, afl. 2 (1893), pp. 1-84 en platen I-XV, hier 28, noot.
- ³³ U. Emmius, *Friesische Geschichte*, dl. 2, p. 176. Dez., *Ostfriesland*, p. 20. L. Hahn, *Zwei ostfriesische Chronisten des 16. Jahrhunderts: Johannes Bade und Ernst Friedrichs von Wicht. Eine textkritische Untersuchung*, Aurich 1951, p. 64-65. G.A. Dekker, *Ubbo Emmius: Leben, Umwelt, Nachlass und Gegenwart. Biographie*, Norderstedt 2010, pp. 92-93, 196-198.
- ³⁴ F. Ritter, 'Zur Geschichte des Emder Rathausbaus', in: *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer* 17 (1910), 340-77.
- ³⁵ B. Bakker, *Landschap en wereldbeeld van Van Eyck tot Rembrandt*, Amsterdam 2004, p. 133.
- ³⁶ N. Büttner, *Die Erfindung der Landschaft: Kosmographie und Landschaftskunst im Zeitalter Bruegels*, Göttingen 2000, pp. 143-47, 159-64.
- ³⁷ J. Meyerus, *Commentarii siue Annales rerum Flandricarum libri septendecim*, Antwerpen 1561, fol. 168. Van Vaernewyck, *Historie van Belgis*, dl. 2, pp. 138-42.
- ³⁸ J. van den Broek, *Groningen, een stad apart*, pp. 512-15.
- ³⁹ N. Grochowina, *Indifferenz und Dissens in der Grafschaft Ostfriesland im 16. und 17. Jahrhundert*, Frankfurt 2003, 200-05
- ⁴⁰ N. Grochowina, *Indifferenz*, pp. 99-107.

-
- ⁴¹ U.-D. Korn, 'Die Emdener Rathausfenster von 1576: Versuch einer Annäherung', in: H. Scholz, I. Rauch en D. Hess (red.), *Glas, Malerei, Forschung: Internationale Studien zu Ehren von Rüdiger Becksmann*, Berlin 2004, pp. 281-93.
- ⁴² O.S. Knottnerus, 'Verdrongen dorpen'.
- ⁴³ U. Emmius, *Ostfriesland*, p. 12.
- ⁴⁴ H. Deiter (red.) 'Gerhardi Oldeborchs, Pastoris zu Bunda im Reiderland, kleine ostfriesische Chronice, betreffend die Jahre 1558 bis 1605', in: *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden* 4, afl. 2 (1881), pp. 75-95, hier 79.
- ⁴⁵ E. Beninga, *Cronica*, dl. 1, p. 153, dl. 2, 809. O.S. Knottnerus, *Natte voeten, vette klei: Oostelijk Fivelingo en het water*, Bedum 2008, p. 39.
- ⁴⁶ H. Bevers, *Das Rathaus von Antwerpen (1561-1565): Architektur und Figurenprogramm*, Hildesheim 1985.
- ⁴⁷ H. Sievern (bew.), *Stadt Emden*, Hannover 1927, p. 108 (*Die Kunstdenkmäler der Provinz Hannover*, Bd. 6, afl. 1 en 2). H.W.H. Mithoff, *Kunstdenkmale und Alterthümer im Fürstenthum Ostfriesland und Harlingerland*, Hannover 1880, repr. Leer 1989, p. 74.
- ⁴⁸ Frans De Potter, *Schets eener geschiedenis van de gemeentefeesten in Vlaanderen*, Gent 1870, p. 110.
- ⁴⁹ M. van Gelderen, 'Turning Swiss? Discord in Dutch Debates', in: A. Holenstein, T. Maissen en M. Prak (red.), *The Republican Alternative: The Netherlands and Switzerland compared*, Amsterdam 2008, pp. 151-69, hier 154-55.
- ⁵⁰ Numeri 20:13. *De Vulgata spreekt over aqua contradictionis, Luther over Had(d)erwasser*. H.G. Gmelin, 'Zu einigen unbeachteten Gerechtigkeitsbildern im Rathaus zu Emden', in: M. Lisner en R. Becksmann (red.), *Kunstgeschichtliche Studien für Kurt Bauch zum 70. Geburtstag von seinen Schülern*, München 1967, pp. 161-70. A. Kanzenbach, 'Auf den Spuren von Recht und Gerechtigkeit im Rathaus am Delft', in: R. Uphoff en A. Smit, (red.), *Historische Stationen in der ostfriesischen Metropole*, Horb am Neckar 2009, pp. 54-66.
- ⁵¹ H. Groenendijk en R. Bärenfänger, *Gelaagd landschap: Veenkolonisten en kleiboeren in het Dollardgebied*, Profiel, Bedum 2008.
- ⁵² C. Woebcken, *Die Entstehung des Dollart*, Aurich 1928, pp. 35-36. P.G. Bartels, 'Ubbo Emmius, Möhlmann und die Entstehung des Dollart', in: *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden* 1 (1872), pp. 1-26. Samenvattend: H. Homeier, 'Einbruch und weitere Entwicklung des Dollart bis um 1600', in: *Forschungsstelle für Insel- und Küstenschutz der Niedersächsischen Wasserwirtschafts-verwaltung: Jahresbericht* 28 (1976), pp. 39-81, B 2 en bijlage, pp. 1-14. K.-E. Behre, 'Die Veränderung der niedersächsischen Küstenlinien in den letzten 3000 Jahren und ihre Ursachen', in: *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 26 (1999), pp. 9-33.
- ⁵³ M.K.E. Gottschalk, *Stormvloeden*, dl. 1, pp. 49, 269-71, 485.
- ⁵⁴ J.C. Ramaer, 'De vorming van den Dollart en de terpen in Nederland, in verband met de geographische geschiedenis van ons polderland', in: *Tijdschrift Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 26 (1909), pp. 1-61. A. Rinzema, 'Een burger vertelt. De kroniek van Johan van Lemego', in: B. Ebels-Hoving, C.G. Santing, C.P.H.M. Tilmans (red.), *Genoechlicke ende lustige historiën. Laatmiddeleeuwse geschiedschrijving in Nederland*, Hilversum 1987, pp. 61-78, hier p. 71.
- ⁵⁵ G. Möhlmann (red.), *Ostfriesisches Urkundenbuch. Dritter Band: Ergänzende Regesten und Urkunden zu Band I und II*, Aurich 1975, nr. 1753.
- ⁵⁶ E. Friedländer, *Ostfriesisches Urkundenbuch*, dl. 1, nr. 235.
- ⁵⁷ J.A. Feith (red.), *De Kroniek van Sicke Benninge, 1^e en 2^e deel (kroniek van Van Lemego)*, Utrecht 1887, p. 65. P. Leendertsz jr., 'Inridich', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde* n.r. 31 (1920), 106-109. K. Schiller en A. Lübben, *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*, 6 dl., Bremen 1875-81, dl. 2, kol. 375, dl. 3, kol. 479-80. Dit in tegenstelling tot Gottschalk, *Stormvloeden*, dl. 2, pp. 40-41. G. Acker Stratingh, 'Nog een woord over het eerste ontstaan van de Dollard', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis en Oudheidkunde, inzonderheid der Provincie Groningen* 10 (1873), pp. 161-176, hier pp. 173-174. J. Buisman en A.F.V. van Engelen, *Duizend jaar weer, wind en water in de lage landen*, dl. 2: 1300-1450, Franeker 1996, p. 413. Ook Johann Renner dateert het ontstaan van de Dollard op 1412. J. Renner, *Chronica der Stadt Bremen [1583]*, Bremen 1995, dl. 1, p. 360 (fol. 335^v).
- ⁵⁸ J.A. Feith (red.), *De Kroniek van Sicke Benninge, 1^e en 2^e deel (kroniek van Van Lemego)*, Utrecht 1887, p. 65. P. Leendertsz jr., 'Inridich', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde* n.r. 31 (1920), 106-109. K. Schiller en A. Lübben, *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*, 6 dl., Bremen 1875-81, dl. 2, kol. 375, dl. 3, kol. 479-80. Dit in tegenstelling tot Gottschalk, *Stormvloeden*, dl. 2, pp. 40-41.

-
- ⁵⁹ S.J. Fockema Andreae, *Studiën over waterschapsgeschiedenis, deel 6: Oostelijk Groningen*, Leiden 1950, p. 18. Möhlmann, *Urkundenbuch, Dritter Band, nr. 359. Friedländer, Ostfriesisches Urkundenbuch, dl. 1, nr. 367, dl. 2, nr. 1769. RHC Groninger Archieven, toeg. 2100: Stadsbestuur van Groningen, 1246-1594, inv.nr. 147.*
- ⁶⁰ G.A. Stratingh en G.A. Venema, *De Dollard*, pp. 327-31. A.S. de Blécourt, *Oldambt en Ommelanden: Rechts-historische opstellen met bijlagen*, Assen 1935, pp. 322-23. H.O. Feith, *Warfsconstitutiën en oordeelen, tot en met het jaar 1601 bijeenverzameld*, Groningen 1863, p. 97. W.J. Formsma en R. van Roijen (red.), *Diarium van Egbert Alting, 1553-1594*, 's-Gravenhage 1964, p. 28. RHC Groninger Archieven, toeg. 2100: *Stadsbestuur van Groningen, 1246-1594, inv.nr. 191, 195, 1389.*
- ⁶¹ W.A. Casparie en J. Molema, 'Het middeleeuwse veenontginningslandschap bij Scheemda', in: *Palaeohistoria* 22 (1990), 271-91.
- ⁶² A.J. Smith, 'Verlies en aanwinst van land in de provincie Groningen gedurende de negentiende eeuw', in: *Bijdragen tot de Kennis van de Provincie Groningen en Omgelegen Streken 1, 3^e en 4^e stuk (1901)*, pp. 225-84, hier 250. RHC Groninger Archieven, toeg. 2100: *Stadsbestuur van Groningen, 1246-1594, inv.nr. 1039.2.*
- ⁶³ G.A. Stratingh en G.A. Venema, *De Dollard*, p. 92, noot. *Mogelijk is hier sprake van verwarring met de stormvloed van 25 september 1597.*

Adres van de auteur:

Drs. O.S. Knottnerus,

Haren

E-mail: ottoknot@xs4all.nl

Dit artikel dient geciteerd te worden als:

Knottnerus, O.S., 2013. Dollardgeschiedenis(sen) – Mythe en realiteit. In: K. Essink (Red.), *Stormvloed 1509 – Geschiedenis van de Dollard, Stichting Verdrongen Geschiedenis, Groningen: 95-116.* (ook: online op www.verdrongengeschiedenis.nl)